

В.Ю.Король*

ВИЗВОЛЬНІ БОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1943-1944 рр.)

У статті йдеться про визволення України від гітлерівських загарбників. Аналізуються нові аспекти проблеми.

Що більше часу віддаляє нас від трагічних років II світової та її основної складової - Великої Вітчизняної війни - то вагомішим в очах наступних поколінь стає подвиг багатонаціонального народу СРСР, у тому числі й народу українського.

До осмислення уроків цієї війни слід підходити особливо відповідально - адже в умовах розбудови в Україні демократичного суспільства питання нашого історичного минулого істотною мірою визначають і вирішення тих чи інших проблем сучасності. І не тільки тому, що без історичного минулого не було б сьогодні, а й через те, що дотепер маємо випадки безвідповідального й безцеремонного втручання в історію тієї війни, коли на угоду тим чи іншим силам береться під сумнів наша героїчна самосвідомість, тісне єднання, триумф і трагедія тих часів. Більше того, дехто сумнівається навіть у нашій перемозі, яка була сенсом життя цілого покоління - покоління, без подвигу якого навряд чи була б можлива незалежність України.

Слід зазначити, що ті героїчні й трагічні події багатьох років висвітлювалися певною мірою однобічно. Деякі трагічні сторінки Великої Вітчизняної, а також II світової воєн, у повоєнний час під тиском політичної кон'юнктури вчені оминали. У ті часи не допускалося критичного тлумачення подій, пов'язаних із війною, а тому документальні й архівні джерела, які свідчили про це, від дослідників приховувалися в "спецхранах". Більше того, Сталін уважав, що доти, поки серед населення СРСР не вкорениться лояльна до влади колективна пам'ять, про війну краще поменше говорити. Тому, починаючи з 1947 р., День Перемоги перестає бути вихідним днем. У цей же час із великих міст, у тому числі з Києва, виселяють військових інвалідів, в основному солдатів або молодших офіцерів, які нагадували всім про трагічний характер війни. Військова мемуаристика мала цілком контрольований характер, авторами були генерали, інколи полковники, але не солдати. А саме вони винесли на собі основний тягар війни й здобули перемогу.

Правда про війну почала з'являтися за часів Хрущова, проте за Брежнєва знову стала набувати однобокого характеру, хоча сам День Перемоги став урочистим днем (до того ж - вихідним). Але, як і раніше, за часів Сталіна, влада чітко контролювала вихід мемуарів, в яких трагічний, надзвичайно кровопролитний характер війни, прорахунки й помилки воєначальників, поразки 1941 й 1942 рр., трагедія радянських військовополонених, справжня ціна перемоги, особливо під час визволення України, були практично відсутні. Натомість на перший план як у спогадах про війну, так і в науково-публіцистичній літературі, висувалися приклади загальновідомих подвигів. Останні 10-15 років вітчизняні історики приділяють значну увагу розкриттю багатьох проблем минулої війни, але й досі не можемо сказати, що ми багато знаємо про неї. Про це йшлося на міжнародних конференціях у жовтні - грудні 2004 р. в Києві, проведених Інститутом історії України НАНУ та іншими закладами. Недослідженими зали-

* Король Віктор Юхимович - д-р іст. наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

шаються питання морально-психологічного стану населення України, солдатів, що її визволяли, трагедія військовополонених, ціна перемоги. Слід виховувати підростаюче покоління на подвигах наших воїнів, які не шкодували свого життя для якнайскорішого розгрому окупантів. Водночас маємо десятки й сотні тисяч випадків, коли подвиги здійснювали невідомі воїни, причому здійснювали вони їх саме під час трагічних подій - чи то оборона Києва в 1941 р., чи його визволення в 1943 р., коли наші воїни-герої форсували Дніпро без належних переправочних засобів (досить сказати, що коли війська Воронезького фронту під командуванням генерала М.Ф.Ватутіна форсували Дніпро в районі Букрина, то, наприклад, 22 вересня на плацдармі було лише 16 понтонів¹. Наступного дня додатково прибуло ще 32. Вони надходили аж до кінця місяця²). Результатом цього були численні втрати серед наших військ, які форсували Дніпро на підручних засобах: "У справу пішло все: приховані в очереті човни місцевих мешканців, порожні діжки з-під пального, покинуті гітлерівцями при відступі, дошки, колоди, двері - словом, усе, що можна вважати підручними матеріалами на війні"³, - згадував Герой Радянського Союзу полковник у відставці В.С.Левченко, спогади якого були вміщені в збірнику спогадів Героїв Радянського Союзу "Всім смертям назло!" (М., 2001). Цей збірник автору надіслав теж Герой Радянського Союзу, відомий в Україні партизанський командир П.Є.Брайко. І коли за рішенням командуючого генерала К.С.Москаленка головні сили дивізії, у складі якої воював В.С.Левченко, були передислоковані на Лютізький плацдарм, то цей герой згадує, що воїни його 838-го стрілецького полку на правому фланзі Букринського плацдарму майже місяць вели бої за його утримання, відволікаючи на себе великі сили противника⁴. Звичайно, про ці факти героїзму слід писати й говорити. Але ж знову й знову наголошуємо - а як же бути з тими невідомими героями, які на згаданих вище підручних засобах форсували Дніпро в районі Букринського вигину?! Адже багато років їх просто не згадували, бо це б нагадало не тільки про героїзм, а й про трагізм тих боїв. Тому Президент України на засіданні з нагоди 55-ї річниці визволення України говорив про ці події: "Сьогодні поруч із нами незримо присутні захисники й визволителі України, поховані у 28 тисячах братських могил на її території. Присутні полегли, чий імена загубилися в кривавій круговерті боїв, відступів та оточень, проривів та котлів... Вдумайтесь у жорстоку статистику, яку наводить один із учасників і очевидців тих подій. Із 25 тисяч радянських воїнів, які спускалися з лівого берега в дніпровські води, правого берега діставалося не більше трьох-п'яти тисяч. Тільки при визволенні Києва загинуло більш як чверть мільйона бійців та офіцерів"⁵.

Як можна було десятиліттями приховувати справжні причини того, що наші війська форсували Дніпро в районі Букринського вигину з такими величезними втратами? А опублікував ці свідчення 9 листопада 1991 р. у газеті "Советская молодежь" (Рига) очевидець подій, російський письменник В. Астаф'єв. Нині в місцях цих боїв оруднують так звані "чорні бригади", до складу яких входять "пошуковці", мета яких - знайти трофеї й продати їх на чорному ринку. На наш сором, досі, за відсутності реальної допомоги з боку відповідних державних органів, Організації ветеранів України, у тих місцях продовжують покоїтися вічним сном у братських могилах тисячі невідомих героїв (О.Ярмоленко вірно зазначає: "Після форсування Дніпра весь берег був буквально завалений загиблими. Ховали їх у братських могилах"⁶).

Дехто вважає, що альтернативи не було й треба було наступати на Київ якнайскоріше, а звідси й жертви. При цьому забувають, що війська Воронезького фронту вийшли до Дніпра в районі Букринського вигину на 10 діб раніше від

запланованого Ставкою верховного головнокомандування, тож необхідна техніка й засоби переправи відстали. То чи можна було посилати наших воїнів-героїв на штурм водної перепони, та ще й такої, як Дніпро, на описаних вище засобах переправи? Маршал Г.К.Жуков про все це навіть не згадує, а просто пише: "Як правило, підійшовши до річки (Дніпра - В.К.), вони з ходу кидалися вперед. Не чекаючи, поки підійдуть понтони й важкі засоби наведення мостів, частини долали Дніпро на чому завгодно... Кожний, з ким доводилося нам розмовляти, добре розумів значення захоплення могутньої річки, стрімкого її форсування й особливо визволення Києва - столиці України" ⁷.

І жодним словом цей полководець не торкається питання, а чи треба було форсувати Дніпро при явно недостатній підготовці? І хоча загальне співвідношення сил згодом склалося на нашу користь - 35 стрілецьких дивізій проти 19 гітлерівських, 908 танків проти 422, 2960 гармат і мінометів проти 2229, 755 літаків проти 455 - на початку операції, 26 вересня, через відставання саперних підрозділів, що вповільнило темпи зосередження важкої техніки, на Букринському плацдармі знаходилося сім 76-мм гармат, 29 120-мм мінометів, 31 легкий танк і лише один Т-34 лейтенанта Ю.Сагайдачного. Звідси й колосальні втрати як під час форсування, так і пізніше. Згаданий вище В. Астаф'єв, як очевидець, писав: "Найстрашнішим виявилися кулемети. Легкі для перенесення скорострільні "емкашки" зі стрічкою на п'ятсот патронів. Усі вони були заздалегідь пристріляні й тепер, неначе з вузьких шийок брандспойтів, поливали берег, острови, річку, на якій кипіло місиво з людей. Літні й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й мобілізовані військкоматами, штрафники та гвардійці, росіяни й неросіяни - усі вони кричали одні й ті самі слова: "Мамо! Боженьку! Боже!" та "Караул!", "Допоможіть!"... А кулемети сікли й сікли, поливали різнокольоровими смертельними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й ті, кого ще не зачепили кулі, в'язками йшли під воду, річка здригалася від людських судом, пінилася червоними бурунами" ⁸. За свідченнями істориків, "...безтурботність М.Ватутіна була достатньо відома. У боях він не рахувався з втратами, намагався не розгромити супротивника, а захопити якнайбільше території. І це не наша "архіоригінальна" думка - так уважав головнокомандуючий Червоною армією Сталін. Звичайно, тепер складно судити про марні й немарні втрати, принесені на вітвар перемоги. Однак те, що Дніпро при його форсуванні Ватутіним був повен крові радянських солдатів - це факт" ⁹.

Із цього приводу візьмемо до уваги спогади колишнього командира штурмового батальйону капітана П. Бажина (40-а армія), який долав Дніпро в районі с. Гребенів. П. Бажиному було присвоєно звання Героя Радянського Союзу по смертно, хоча насправді він був тяжко поранений. Його батальйон, чисельністю 192 чол., загинув, із них 80 чол. потонули. Отже, у воді загинуло понад 40% особового складу підрозділу. Якщо припустити, що таке співвідношення було характерним для всього плацдарму, то на етапі форсування Дніпра на Букринському вигині втрати перевищували 15 тис. чол.¹⁰.

Свідченням того, що втрати були більшими, є те, що офіційна військова статистика з цього приводу мовчить, незважаючи на те, що є спеціальні видання на цю тему. У зв'язку з цим звернімося до видання "Росія й СРСР у війнах ХХ ст. Втрати Збройних сил. Статистичне дослідження". Тут наведено явно застарілі, занижені дані про наші втрати. Стосовно ж битви за Дніпро, то незрозуміло, скільки втратив власне Воронезький фронт (із 20 жовтня 1943 р. - 1-й Український), особливо в боях на Букринському плацдармі. Узагалі період із початку вересня й до кінця жовтня 1943 р., коли війська фронту зазнали дуже великих втрат, у виданні відсутній. Зате є дані про безповоротні втрати з 3 по 13

листопада під час Київської стратегічної наступальної операції - 6491 чол., або 1%¹¹. Отак і фальсифікується історія.

Колосальними втрати в боях за Букринський плацдарм були впродовж усього жовтня, особливо 12-15 і 21-28. Противнику вдалося міцно затиснути наші війська в Букринському вигині, чому сприяли також складні умови місцевості. Про кровопролитний характер боїв свідчить хоча б такий факт: на островах Козачий і Ольжинський від батальйону 342-го стрілецького полку 136-ї дивізії 38-ї армії залишилося всього п'ять воїнів із більш ніж 800¹². І це все, що ми про них знаємо - адже всі вони герої, проте герої невідомі й поховані в невідомих братських могилах.

Усього за період з 22 вересня до кінця жовтня 1943 р., коли було прийнято рішення ставки розпочати підготовку нової операції з Лютізького плацдарму, загинуло близько 240 тис. радянських воїнів, у тому числі понад 7,5 тис. киян та мешканців Київської області, з загальної кількості 11157 загиблих у 1943 р., мобілізованих польовими військкоматами¹³.

Звичайно, говорячи про невідомих героїв, не слід забувати й приклади відомих фактів героїзму. Згадаймо командира десантників Героя Радянського Союзу І. Бородавкіна, який очолював групу з 16 бійців, що знищила кілька німецьких танків. Такого ж звання був удостоєний і В.Бабій - старший лейтенант, командир батареї 663-го артилерійського полку (47-а армія). Його група (60 бійців) 26 вересня прорвала вороже оточення в районі Канева й доставила все необхідне для продовження наступу полку. Згадаймо й командира 1-го батальйону 722-го полку 206-ї стрілецької дивізії (47-а армія) капітана С.Мурзу, підрозділ якого під час битви за Дніпро першим переправився на правий берег, де стримував контратаки ворога¹⁴. Не можна не назвати й героїв визволення України, про яких пише у своїй книзі "Згадаємо всіх поіменно..." учасник цих подій, відомий учений, академік П.Т.Тронько. Під час "круглого столу" в Інституті історії України НАН України, присвяченому битві за визволення Лівобережної України (2003 р.) він, даючи оцінку цим подіям із відстані часу, заявив, що наступ на Київ із півдня був помилкою, що й призвело до великих втрат, але в той же час ці події є свідченням виняткового героїзму наших воїнів, про що він і пише у згаданій книзі: "Спираючись на всебічну підтримку жителів прибережних сіл, використовуючи рибальські човни, залізні діжки, дошки й навіть плащамети, наповнені соломкою, воїни по сипучих пісках, заболочених плавнях рушили на захід. ... Першими форсували річку комсомольці Микола Петухов, Василь Сисолятин, Іван Семенов та Василь Іванов... Хоробра четвірка солдатів, які першими форсували Дніпро, була удостоєна високого звання Героя Радянського Союзу, М.Петухов - посмертно"¹⁵.

Нашим воїнам у форсуванні Дніпра допомагали партизани. Про одне зі з'єднань слід сказати окремо, тому що при всій значній літературі про битву за Дніпро й визволення Лівобережної України, жоден із воєначальників-учасників цих подій ані слова не написав про Київське партизанське з'єднання ім. М.Хрущова на чолі з І.О.Хитриченком, який був безпідставно репресований і якому 2003 р. виповнилося б 100 років від дня народження. З'єднання було створене з партизанських загонів, які раніше діяли самостійно, у травні-червні 1943 р. для поліпшення керівництва партизанським рухом на території Київської області. На початку жовтня 1943 р. в ньому нараховувалося 244 командири й 2602 бійця¹⁶.

Сам командир з'єднання І.О.Хитриченко 1941 р. потрапив у полон, утік, проживав нелегально в окупованому Києві, підтримував зв'язки з підпільниками. З лютого 1943 р. став учасником партизанського руху на Київщині. У жовтні 1943 р. до складу з'єднання входило 13 загонів, пізніше - 26 загонів¹⁷. Коли

бої за визволення Києва були в розпалі, це з'єднання забезпечило переправу воїнів Червоної армії через Прип'ять: 25 вересня 1943 р., під час атаки, партизани зайняли с. Новошепеличі, знищивши при цьому 180 німецьких вояків, 26 вересня вони побудували міст через Прип'ять. При цьому, як зазначалося вище, під час боїв за Дніпро саперні підрозділи Червоної армії, так само, як і понтони, сильно відстали від передових частин. 27 жовтня 1943 р. воїни Червоної армії по цьому мосту й на 50 човнах, які підготували партизани, з ходу форсували Прип'ять, зайняли плацдарм на правому березі річки й організували там оборону¹⁸. Усього ж за час своєї діяльності бійці з'єднання знищили 5166 солдатів і 67 офіцерів ворога, пустили під укіс 52 ешелони з живою силою й технікою, підірвали 27 залізничних і 70 шосейних мостів, 25 заводів, знищили 232 автомашини. Крім того, було розгромлено 43 сільські управи¹⁹. Нині правда про це партизанське з'єднання, яке багато зробило для визволення України від гітлерівців, починає відновлюватись. І в першу чергу завдяки Київському міському й обласному патріотичному клубу "Пошук" на чолі з В.Д.Рябчуком і Ф.П.Лещенком. Пошуковці цього клубу за час своєї роботи встановили долю 29 000 захисників Вітчизни й нині успішно працюють у цьому напрямку²⁰.

І все-таки хотілося б наголосити, що попри винятковий героїзм наших воїнів під час визволення Лівобережної України, втрати були величезними. У чому ж причина? Адже списати все на те, що в тих, хто оборонявся, завжди є перевага й що потрібна була перемога будь-що, тобто не було альтернативи - це тільки частково пояснює наші великі втрати. Були й інші причини, про які свого часу писав відомий фахівець із історії II світової й Великої Вітчизняної воєн професор М.В.Коваль. Він зазначав, що в складі наступаючих частин діяли т. зв. польові військкомати, які "мобілізували до діючої армії всіх здатних тримати зброю, навіть 16-17-річних юнаків. Останніх, по суті підлітків, в Україні було загалом мобілізовано близько чверті мільйона. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, навіть без складання присяги, кидали в бій "спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації". Часто таку "живу силу" без ретельної підготовки - прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки, але під "прикриттям" загороджувальних загонів із тилу - посилали на добре укріплені позиції противника". Історик наводить свідчення С. Філіпенка, який описує, як у вересні 1943 р. 87-а стрілецька дивізія штурмувала укріплення на р. Молочній. Після короткої та неефективної артпідготовки розпочалася "атака" штурмових груп - місцевих хлопчаків, багатьом із яких не було й 17-ти. Їх навіть не перевдягнули у військову форму, не озброїли належним чином. "Не добігши до ворожих траншей метрів 300, усіявши трупами схили висоти, вони залягли (рештки). Через певний час - уже без так званої артпідготовки - під вигуки "ура!" вони знов підвелися, та "ура!" не допомогло - лише додалося трупів і поранених...". Усе вищесказане - теж одна з вагомих причин наших великих втрат. У даному контексті, говорячи про причини наших великих втрат, слід знову звернутися до книги проф. М.В.Ковалю. Він писав: "Дніпровська переправа, небувала за масштабами, була безпрецедентною за грубими прорахунками та безвідповідальністю тих інстанцій, які її готували й провадили, а відтак - і за людськими втратами, що їх зазнали радянські війська. І знову, як уже не раз бувало, злочинні нехлюйство й дурість тих, котрі невдало керували, були відшкодовані стійкістю та самопожертвою тих, хто, захлинаючись у холодній дніпровській воді, проривався крізь вогняний смерч на правобережні плацдарми..."²¹.

Отже, слід визнати й те, що наші величезні втрати пояснюються не тільки опором противника, а й прорахунками та помилками деяких представників нашого командування. Генерал армії, Герой Радянського Союзу П.Івашутін го-

ворив у цьому зв'язку: "Для Сталіна людське життя нічого не значило, трупом більше, трупом менше - йому це було байдуже"²². "А деякі бездушні службисти - генерали, - продовжує цю тему проф. М.В.Коваль, - свідомо йшли на невинні жертви, щоб вправніше відрепортувати "головковерху - хазяїну"²³.

У цьому зв'язку постає питання, а чи дійсно наші воєначальники воювали на належному рівні? Це питання слід аналізувати у світлі нових підходів до історичної науки, які базуються на неупередженій фактографії. Коли проаналізувати вітчизняну мемуаристику, то воювали всі наші воєначальники на належному рівні. Тоді чому ж ми перемогли такою дорогою ціною, що навіть, як згадувалося вище, з наукового обігу взагалі було вилучено цифри наших втрат у боях за Букринський плацдарм у вересні - жовтні 1943 р.?! Раніше в науковій літературі не писали про втрати СРСР, а тільки про втрати Німеччини, але визволення України найбільш разюче свідчить про необхідність порушення болючого й непростого питання про наші втрати. Певною мірою відповідь на це дають самі полководці. Зокрема генерал армії М.Лященко, який писав: "Справді, у тій війні багато було смертей нічим не виправданих. Траплялися воєначальники й командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну"²⁴. Говорить про це й маршал К. К. Рокоссовський, один із найталановитіших полководців Великої Вітчизняної війни, який не підписав жодного смертного вироку своїх трибуналів і воював протягом всієї війни з мінімальними втратами. Саме йому належать слова, які варто було б зробити основною заповіддю для кожного командира: "Щоб виростити й виховати молоду людину, потрібно 18 років, а занепасти її можна через дурість командира за одну мить"²⁵. До таких же талановитих полководців можна віднести І.Д.Черняхівського, І.Ю.Петрова, А.А.Гречка, які блискуче воювали, у тому числі й під час визволення України, Ф.І.Толбухіна, який теж командував одним із Українських фронтів і деяких інших. Проте були й такі, для яких солдатське життя майже нічого не важило. Ї одним із них є уславлений Г.К.Жуков, який примудрився, наприклад, у самому кінці війни, під час битви за Берлін, тільки 16 квітня 1945 р., штурмуючи Зеєловські висоти, загубити 100 тисяч воїнів, в основному українського призову²⁶. А оскільки саме цей полководець був представником ставки у військах, якими командував М.Ф.Ватутін, і саме він один із основних винуватців наших дуже великих втрат під час битви за Дніпро, то доцільно для його характеристики як полководця навести тільки один приклад. Саме Г.К.Жуков протягом війни, у тому числі й під час битви за визволення України, наказував розмінювати німецькі мінні поля таким чином: "Коли ми наптовхувалися на мінне поле, - говорив він під час зустрічі з командуючим військами союзників Д.Ейзенхауером у 1945 р., - то наша піхота атакувала його достеменно так, ніби його там не було. Втрати, яких ми зазнавали від протипіхотних мін, ми вважаємо рівними тільки тим, яких зазнали б від кулеметного вогню й артилерії, якщо б німці замість мінних полів вирішили захищати цю ділянку сильним військовим з'єднанням. Проте атакуюча піхота не підривала мін протитанкових. І після того, як вона проникала в глибину мінного поля й створювала плацдарм, підходили сапери й робили проходи, через які може пройти наша бойова техніка". Ейзенхауер був шокований і сказав: "Я уявив собі яскраву картину того, що б трапилося з першим-ліпшим американським або британським командуючим, якщо б він наслідував подібну тактику"²⁷.

Тому читачам буде легше зрозуміти не тільки витоки героїзму, а й трагізму під час визволення України. Зокрема колосальні втрати в боях за Букринський плацдарм (фахівці називають число понад 300 тис. загиблих) пояснюються, крім згаданих причин, ще й тим, що Г.Жуков та М.Ватутін виступили проти

пропозиції командуючого Центральним фронтом К.Рокоссовського наступати на Київ із тих плацдармів, які у вересні 1943 р. створили його війська в районі сіл Нові Петрівці, Лютежа й Вишгорода. 21 вересня 13-а армія цього фронту (командуючий - генерал М.Пухов) захопила плацдарм у межиріччі Дніпра й Прип'яті. Його було розширено по лінії фронту до 30 км, а в глибину - до 35 км. У ніч на 28 вересня частини 60-ї армії (командуючий - генерал І.Черняхівський) успішно форсували Дніпро й закріпилися на ділянці від Ясногородки до гирла р. Тетерів. На 30 вересня у ворога було відвойовано плацдарм по фронту до 20 км і вглиб до 15 км. Звідси, та з деяких інших точок, К.Рокоссовський і пропонував наступати на Київ. "Яким же було наше розчарування, - згадував він, - коли в другій половині вересня за розпорядженням ставки розмежувальну лінію між Центральним і Воронежським фронтами було відсунуто на північ і Київ відійшов до сусіда!.. Я вирішив зателефонувати до Сталіна... Відповів він коротко: це зроблено за наполяганням товаришів Жукова й Хрущова, вони там, їм видніше. Така відповідь нічого не прояснила" ²⁸.

Важкі й безперспективні бої в районі Букрина змусили командування все-таки звернутися до плану К.Рокоссовського. Але якою ціною! "Отже радість від взяття Києва, - зазначає М.В.Коваль, - затьмарювалася величезними втратами радянських військ - 417 тис. чоловік" ²⁹.

Герой Радянського Союзу П.Є.Брайко в листі до автора писав: "До 1 жовтня 1943 р. ми, ковпаківці, повернулися з Карпат до українського Полісся. І там, на правому березі Дніпра, на північний захід від Києва, майже не було німецьких військ. 60-тисячна партизанська армія могла б без особливих зусиль забезпечити переправу через Дніпро одразу кількох наших армій. Ці армії могли б узяти столицю України раптовим ударом із заходу, з мінімальними втратами. І К.К.Рокоссовський був правий, пропонуючи такий варіант" ³⁰.

Запланованої ставкою мети - визволити Київ до річниці жовтневої революції - було досягнуто. 6 листопада Київ був визволений. Процес визволення України сягнув кульмінації. Після оволодіння Житомиром, радянські війська були змушені зупинитися й перейти до оборони, оскільки поспішність наступу на Київ дала можливість ворогу сконцентрувати необхідні сили для контрнаступу. Під час Київської оборонної операції (13 листопада - 23 грудня 1943 р.) завдяки винятковому героїзму наших воїнів ворог був розбитий і зазнав значних втрат (90 059 убитих, поранених, пропалих безвісти), але втрати наших військ були теж немалими - 87 473 чол., з них безповоротні - 26 443 чол. Тільки в боях за Житомир наші війська втратили кілька тисяч бійців, із них близько 800 киян³¹. Значною мірою це пояснюється тим, що наша розвідка не змогла своєчасно виявити передислокацію восьми танкових і моторизованих ворожих частин, у тому числі дивізій СС, під Бердичів. Маршал Радянського Союзу К.С.Москаленко вважав причиною наших невдач у цій операції запізнення резервів ставки.

І все-таки вирішальним чинником битви за Дніпро й визволення всієї Лівобережної України був героїзм наших воїнів. Маршал Радянського Союзу Г.К.Жуков зазначав, що за успішне форсування Дніпра та виявлені при цьому героїзм, мужність і високу майстерність, понад дві з половиною тисячі солдатів, сержантів, офіцерів і генералів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу³². Слід тільки додати, що до цієї цифри не ввійшли невідомі герої, чиї останки нині покояться в братських могилах, яких могло бути набагато менше, не зазнай наша армія таких великих втрат.

Бої за Правобережжя були логічним продовженням попередніх подій. 24 грудня розпочався загальний наступ усіх чотирьох Українських та Білорусь-

кого фронту. Бойові дії розгорнулися на відстані близько 1400 км - від Полісся до Чорного моря. Про кровопролитний характер цих боїв свідчать не тільки загальновідомі документи, а й зовсім невідомі. Зокрема йдеться про спогади ветерана війни Є.В.Батурина з Києва, які він надіслав автору статті. Це документ, який не потребує коментарів. Наведемо деякі уривки: "Десантована в Черкаському лісі бригада отримала наказ командира 52-ї армії: у ніч на 13 листопада 1943 р. оволодіти рубежем Сокирка-Свідовськ і забезпечити форсування Дніпра. Ціною величезних втрат десантники намагалися виконати наказ, але не змогли. Головна причина в тому, що армія 23 листопада й не намагалася форсувати річку, а лише через добу атакувала правий берег і захопила плацдарм північніше Свідовська... У кінці листопада розтерзані дивізії 52-ї армії й залишки десантної бригади здали свої позиції нашій 7-й повітрянодесантній дивізії й ми зайняли кілька опорних пунктів на північний схід від Черкас. Переправлялась "сімка" після виснажливого 125-кілометрового маршу, без артилерійського полку й протитанкового дивізіону. Як і в наші дні - не було пального. Було наказано: вибити німців із трьох хуторів і до кінця дня 26 листопада оволодіти околицею Черкас... Наш полк було контратаковано танками й відтиснено. До кінця 27-го, ціною десятків життів і за допомогою 18-го полку, ми знову оволоділи хуторами... Я мінометник, але мін не було й ми воювали в піхоті... Зайнявши в районі цегляних заводів кругову оборону, ми п'ять днів відбивали безперервні атаки бронетехніки та піхоти. Економили, голодували страшенно... Глибоко вночі виходили з оточення... Добре до Руської Поляни. Тут отримали поповнення, адже від полку залишилося менше батальйону. Наш командир, генерал Мікеладзе, доповів командирі корпусу, що він без артилерії брати такі міста, як Черкаси не вміє. Мікеладзе негайно прибрали. Почалася підготовка до третього наступу на Черкаси. Поповнення з місцевих готували в основному політично: "Завдання - тільки вперед!" Так учили й командири, і політпрацівники. Мало хто вчив, як наступаючи, зберегти своє життя... Штурм розпочався 9 грудня. Німці з укриттів нещадно косили наших... А на полі залишалося безліч мертвих, дехто з них був у цивільному (призвані польовими військкоматами з місцевого населення - В.К.). Це була справжня м'ясорубка... Те пекло, яке я пережив в бойових порядках піхоти, де солдат до поранення або смерті живе в середньому 8 днів, назавжди залишиться в пам'яті. Я схилиюся перед мужністю й самопожертвою піхотинців... Їхня роль у перемозі неоціненна, їхні жертви величезні. Крайці залишилися на полі бою... Із здриганням згадую війну: ми відступали, але весь час, як дражливі пси, кидалися на противника й гинули без ліку. Навіть найменший успіх заохочувався, таких "перемог" вимагали від командирів і про ціну ніхто не питав. Навіть великий полководець Жуков загнав у Берлін дві танкові армії, де вони й згоріли. Кому це було потрібно в травні 1945 р.?"³³.

Цей уривок із спогадів рядового учасника війни, на наш погляд, краще, ніж розділи в багатосторінкових виданнях про війну, говорить правду про неї. І знову, як бачимо, вирінає проблема польових військкоматів, яку так старанно відкидають колишні воєначальники. Тобто, виходить, абсолютно праві були О.Довженко й А.Дімаров, які без прикрас про це писали, так само, як і вищезгаданий професор М.В.Коваль, на жаль, нині покійний. О.Довженко писав у своєму "Щоденнику" 16 грудня 1943 р.: "Розповідають, що на Україні починають уже готуватися до мобілізації шістнадцятилітніх, що в бій гонять погано навчених, що на них дивляться як на штрафників...". А. Дімаров згадував: "Не забуду, поки й житиму, одну атаку взимку сорок третього... Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кілька сот но-

вобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Уся крига стала криваво-чорною від трупів" ³⁴. Як бачимо, свідчень більш ніж достатньо, щоб зробити висновок, що в процесі визволення України проблему поповнення вирішували в основному зусиллями т. зв. польових військкоматів і кидалися ці люди в атаку, як видно вище, без належної підготовки, озброєння, артпідготовки, щоб спокутувати свій нібито гріх перебування в окупації. Це питання так і не знайшло, на жаль, по сьогоднішній день належного висвітлення в історичній науці не тільки через негативну реакцію на нього з боку деяких ветеранів із генеральськими званнями, а й через відсутність відповідних документів, які б допомогли дослідникам відтворити для наступних поколінь ці трагічні й водночас героїчні сторінки боїв за визволення України. Адже ці, за словами М.В.Ковалю, "хлопчаки", яких кидали в атаку - це поза сумнівом теж герої, але герої здебільшого невідомі. І давно настав час сказати про їхню роль у визволенні України й у здобутті перемоги.

Важливе місце в подіях визволення України від гітлерівських загарбників займає Корсунь-Шевченківська битва. Згідно з планами радянського командування 40-а, 27-а й 6-а танкова армії під командуванням генералів П.Ф.Жмаченка, С.Г.Трофименка, А.Г.Кравченка, мали, наступаючи в напрямку Звенигородки, оточити вороже угруповання, яке налічувало дев'ять піхотних дивізій і одну танкову дивізію СС "Вікінг", а також моторизовану бригаду "Валлонія" (близько 80 тис. солдатів і офіцерів, 1640 гармат, 140 танків і САУ). Наші ж сили, з урахуванням перегрупування, нараховували до двадцяти семи стрілецьких дивізій, чотири танкових, моторизованих і кавалерійських корпусів (загалом - майже подвійна перевага). Авіаційне забезпечення цієї операції здійснювали 2-а та 5-а повітряні армії під командуванням генералів С.Я.Красовського та С.К.Горюнова.

Рішучий наступ 1-го й 2-го Українських фронтів змусив противника перекинути танкові з'єднання з кіровоградського напрямку. Намагання німців уникнути корсунь-шевченківського оточення були нейтралізовані 20-м танковим корпусом генерала І.Г.Лазарєва, підрозділи якого 28 січня зайняли Звенигородку, де й зустрілися з танкістами 233-ї бригади 6-ї армії. Ворожі частини опинилися в оточенні. Наші воїни, як і раніше, були взірцем героїзму. М.Жужома під час штурму Черкас і в Корсунь-Шевченківській битві зі взводом 45-мм гармат знищив 6 німецьких танків за що й був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Кулеметники Шевчук і Чубар за декілька днів знищили 80 фашистів³⁵. Проявили відвагу солдати-артилеристи узбек Мамедов, вірменин Хачатурян, таджик Ісаходжаєв³⁶. Таких подвигів було багато, про них говорилося не раз. У той же час, далеко не всі факти героїзму були належним чином установлені. І на це звертав увагу навіть Г.К.Жуков, який писав, що "не названо імена танкістів 1-го Українського фронту. Це потрібно було б виправити, установивши імена тих героїв-танкістів 1-го Українського фронту, які стрімко прорвалися у район Звенигородки." ³⁷.

А як бути з оцінкою таких подій? Мешканець села Сніжки Ставищенського району Київської області А.Д.Берега, 1924 р. н., був призваний польовим військкоматом у січні 1944 р., під час Корсунь-Шевченківської битви, до діючої армії. Його розстріляв командир загороджувального загону за те, що він відмовився розстріляти такого як сам бійця, який нібито втік із передової. І далі свідок побаченого, ветеран війни В.Д.Рябчук, який нині успішно керує київським міським та обласним патріотичним клубом "Пошук", пише: "Очманілий беріівський кат у званні майора вчинив самосуд, власноручно розстрілявши цих мо-

лодих людей". "Учасники цих боїв, - зазначає ветеран, - засвідчили, що загорджувальні загони діяли на ділянці фронту: Бузівка - Зелений Ріг - Павлівка - Королівка - Тинівка й учиняли свавільні розправи не тільки над окремими воїнами, але й розстріляли уцілілих воїнів танкового батальйону, які не могли через втрати вести наступальних бойових дій, проте стримували натиск фашистів"³⁸.

Цей документ змушує замислитися над тим, що далеко не вся правда війни нам відома. І за цими темними сторінками - біографії невідомих героїв, про яких ще ніхто ніде не писав, у тому числі й "Центр захисту правди історії Великої Вітчизняної війни" при Організації ветеранів України, а це його прямий обов'язок, бо свідчень чимало. І про них треба знати, бо правдиве відображення тих подій - головна передумова патріотичного виховання підростаючого покоління.

17 лютого 1944 р. з ворожим угрупованням було покінчено. За даними 2-го Українського фронту, у полон було взято 18 тис. чоловік. Обставини завершальних боїв на основі свідчень очевидців із числа командирів радянської армії цікаво й неупереджено описує А.Верт. Зокрема вражає такий епізод. Близько 30 тис. ворожих солдатів і офіцерів двома колонами рухалися з села Шендерівки. О 6-й ранку 17 лютого 1944 р., свідчить очевидець, "раптово з'явилися наші танки й кавалерія та спрямували удар просто в гущу обох колон... Німці розбігалися навсібіч і протягом чотирьох годин наші танки носилися по рівнині й сотнями давили їх. Наввипередки з танками кавалерія гнала їх по ущелинам, де танкам було складно продовжувати переслідування... Кавалеристи рубали фриців шаблями й крушили їх так, як ніколи ще не крушила ворога кавалерія. Брати полонених було ніколи. Це була бійня, яку ніщо не могло зупинити, поки вона не закінчиться. На невеликій ділянці було перебито понад 20 тис. німців"³⁹.

На початку січня 1944 р. розпочалася Нікопольсько-Криворізька операція, яку успішно провели війська 3-го й 4-го Українських фронтів і яка завершилася 22 лютого, коли наші війська після кровопролитних боїв визволили Кривий Ріг. Було розгромлено дванадцять ворожих дивізій, що не дало можливості противнику відновити зв'язок із заблокованою в Криму 17-ю армією. Після цих подій командування радянської армії наказало 3-му Українському фронту наступати на миколаївсько-одеському напрямку. Війська фронту (командувач - генерал Р.Я.Малиновський), маючи вісім армій і кінно-механізовану групу, у ході Березнегувато-Снігурівської операції, яка розпочалася 6 березня, уже 8 березня оволоділи Новим Бугом. Тільки між Березнегуватим та Снігурівкою було розгромлено сім ворожих дивізій. Вісім дивізій 6-ї німецької армії в березні втратили близько половини свого складу. З 18 по 24 березня радянські війська форсували Південний Буг. Під час боїв за Миколаїв героїчно билися з ворогом десантники під командуванням старшого лейтенанта К.Ф.Ольшанського. Протягом двох діб бійці відбили вісімнадцять ворожих атак. Із 68 десантників живими залишилося 12 чоловік. Усі 68 стали Героями Радянського Союзу⁴⁰. 13 березня військами 28-ї армії було визволено Херсон, а 1 квітня війська 5-ї ударної армії, форсувавши Тилігульський лиман, прорвалися до околиць Одеси, яку в ході кровопролитних боїв було визволено 10 квітня. Під час Одеської наступальної операції було визволено Миколаївську й Одеську області, а також частину Молдавської РСР.

Важливою в цей зимово-весняний період була й Умансько-Ботошанська операція, яку успішно провів 2-й Український фронт, звільнивши 10 березня Умань. А вже 11 березня війська фронту вийшли до Південного Бугу. У ході

цієї операції німецько-румунські війська, зазнавши значних втрат, змушені були відійти за Дністер і Прут, причому відхід був таким стрімким, що залишилися неушкодженими деякі мости через Прут⁴¹. Радянські війська вийшли до державного кордону СРСР.

У цей період Північнокавказький фронт готував сили для захоплення плацдарму на Керченському півострові. 31 жовтня 1943 р. 5700 десантників на 100 суднах почали долати Керченську протоку. Це була надзвичайно важка й кровопролитна битва, яка набула затяжного характеру. Досить сказати, що тільки на сході Керченського півострова бої тривали п'ять із половиною місяців і незважаючи на винятковий героїзм наших воїнів, серед яких було багато українців, захопити Керч радянські війська так і не змогли. Не було досягнуто й кінцевої мети операції - визволити Крим та скувати 17-у німецьку армію, яку ворог міг використати на півдні України. Хоча в цілому позитивним було те, що деякі передумови для визволення Криму в ході цієї операції, попри великі жертви, усе ж було створено.

Завдання з визволення Криму було покладено на 4-й Український фронт, Окрему Приморську армію, Чорноморський флот і Азовську військову флотилію, які мали близько 470 тис. солдатів і офіцерів, 5982 гармат і мінометів, 559 танків і САУ, 1250 літаків. Наступ наших військ почався 8 квітня, а вже 15 квітня частини фронту, а наступного дня й Окремої Приморської армії, вийшли на підступи до Севастополя. Війська противника були приречені на поразку й усе ж оборонялися до 9 травня, коли Севастополь було визволено від ворога. 40 тис. воїнів, які визволяли Крим, нагороджені орденами й медалями, а 138 осіб стали Героями Радянського Союзу.

Визволення західноукраїнських земель розпочалося ще під час Рівненсько-Луцької та Проскурівсько-Чернівецької операцій. 2 лютого 8-а гвардійська кавалерійська й 6-а гвардійська стрілецька дивізії здолали оборону німців у центрі Рівного. У ході Рівненсько-Луцької операції було визволено понад 200 населених пунктів України.

Під час визволення Правобережної України велику допомогу наступаючим радянським військам надавали партизани з'єднання ім. Щорса, ім. Хрущова, ковпаківці, які йшли попереду наших військ, але за лінією фронту. Це вводило німців в оману, які приймали їх за регулярні частини⁴².

22 березня 1-му Українському фронту, яким у цей час командував уже Г.К.Жуков, оскільки М.Ф.Ватутін 29 лютого зазнав смертельного поранення, було наказано завершити оточення й знищення 1-ї німецької танкової армії в районі Кам'янця-Подільського. Бойові дії в смузі 1-го Українського фронту розвивалися досить швидко. Цей фронт за сприяння 2-го Українського оточив північніше Кам'янця-Подільського до двадцяти дивізій ворога. Однак командування 1-го Українського фронту не змогло створити міцного внутрішнього й зовнішнього фронтів оточення, тому німцям удалося пробитися в район Бучача та з'єднатися зі своїми військами. Вирвалася й 1-а німецька танкова армія. Крім вищезгаданої причини, радянське командування помилилося у визначенні напрямку прориву, вважаючи, що німецько-румунські частини пробиватимуться на південь. Не кращим чином тут проявила себе й наша розвідка.

Як зазначалося вище, у ході боїв було смертельно поранено М.Ф.Ватутіна, причому за обставин, які й по сьогоднішній день не до кінця з'ясовані, а раніше висвітлювалися далеко не повно. Як свідчать доповідні начальнику СМЕРШу 1-го Українського фронту й наркомуну внутрішніх справ УРСР, із самого початку люди, які відповідали за безпеку командуючого фронтом, допустили грубі помилки. Отже, увечері 29 лютого 1944 р. М.Ватутін повинен був із штабу 13-ї ар-

мії потрапити до 60-ї армії. За даними начальника розвідки фронту, на всіх маршрутах пересування блукали загони УПА. Сам командуючий обрав небезпечну, зате найкоротшу дорогу Здолбунів - Острог - Славути. При Ватутіні та члені військової ради фронту було всього 6 штабних офіцерів і чотири водія. У 13-й армії охорону командуючому фронтом чомусь не виділили. При в'їзді до селища Милятин приблизно о 19.00 пролунали постріли. Вояки УПА, які там у цей час перебували, почали стріляти. Порученець генерала, який їхав попереду, з'їхав на узбіччя й машина Ватутіна стала головною. Кілька офіцерів супроводу були вбиті, а Ватутін був важко поранений. Спроба вивезти командуючого на машинах закінчилася невдачею - одна перекинулася, а друга застрягла в грязюці. Командуючого фронтом, який втратив багато крові, волоком тягнули до найближчого села, де роздобули сани й лише потім відвезли до Рівного. У Москву подробиць не повідомляли. Було приховано й факт втрати машини командуючого, документів і навіть шинелі генерала. Пізніше до нашої контррозвідки потрапив один із учасників подій, начальник штабу повстанського загону "Холодний яр" Є.Басюк ("Чорноморець"). За його словами, того дня в Милятині було 12 вояків служби безпеки ОУН із Славути під командуванням "Примака" й кілька місцевих бійців. Четверо вояків були накриті вогнем супроводу Ватутіна й тому зосередили вогонь на першій машині, в якій і був командуючий. Цей свідок сказав, що червоні зникли так само раптово, як і з'явилися. Коли повстанці обшукали машину, то знайшли документи й шинель командуючого. Частина службових документів потрапила в руки начальника служби безпеки ОУН на Волині "Смока" й, очевидно, деякі папери було передано німцям. А шинель Ватутіна носив інтендант куреня УПА "Богун". Загін "Примака" через кілька днів був знищений підрозділами НКВС, а Басюка перевербували радянські спецслужби й 1948р., коли він уже був не потрібен, то його, капітана МДБ, заарештували й звинуватили в нападі на Ватутіна. Подальша його доля невідома⁴⁸.

Ватутіна на посаді командуючого 1-м Українським фронтом змінив Жуков. Визволення Правобережної України від гітлерівців тривало. Коли завершувалася операція по оточенню 1-ї німецької танкової армії, яка усе ж спромоглася вирватися й з'єднатися зі своїми військами, точилися кровопролитні бої за Тернопіль, оточений ще 24 березня силами 60-ї армії. У боях за цей обласний центр екіпаж САУ в складі Г.В.Танцорова, О.В.Кудренка, І.І.Копіна та В.Л.Єременка підбив три ворожі танки, 15 бронетранспортерів і батарею протитанкових гармат.

Тільки 17 квітня німецький гарнізон Тернополя було розгромлено - настільки мужньо оборонявся ворог! Підсумком Проскурівсько-Чернівецької операції стало визволення обласних центрів - Вінниці, Кам'янця-Подільського, Чернівців і Тернополя, 57 міст і містечок. Усе це стало передумовою для організації Львівсько-Сандомирської операції. Почалася вона 13 липня, а вже 17 липня танкові частини 1-го Українського фронту форсували Західний Буг і вступили на польську землю. У районі Бродів наші танкові з'єднання прорвали оборону 13-го армійського корпусу німців, у складі якого була й дивізія СС "Галичина" та оточили його. Німецьке командування кидало частини цієї дивізії в бій частинами, що результатів майже не дало, окрім великих втрат (7 тис. чол., із них 4 тис. вбитими). Бої на львівському напрямку були важкими. Частини 38-ї армії були не лише зупинені, але й місцями відкинуті назад. Про складність ситуації на цьому напрямку писав у своїх спогадах маршал Г.К.Жуков: "На львівському напрямку наступ розпочався 14 липня, але через ряд причин прорвати одразу ворожу оборону не вдалося. Більше того, противник завдав сильного контрудару з району Золочева по 38-й армії й потіснив її. Справу виправила

3-я гвардійська танкова армія П.С.Рибалка, уведена в бій 16 липня в досить складних умовах. 17 липня, слідом за 3-ю гвардійською танковою армією, почала наступ 4-а танкова армія Д.Д.Лелюшенка, яка закріпила успіх. Спільними зусиллями 60-ї, 38-ї, 3-ї гвардійської й 4-ї танкових армій ворожі війська було відтиснуто й на львівському напрямку. Однак темп просування цих армій був повільний" ⁴⁴. І все ж спільними зусиллями названих армій 27 липня Львів було визволено.

А в цей час у Білорусії успішно розвивалася операція "Багратіон", у ході якої гітлерівці були вигнані з північно-західних районів України. Головним організатором цієї операції був блискучий воєначальник К.К.Рокоссовський, який у своїх спогадах цікаво описував взаємодію з 1-м Українським фронтом. "Нашому успіху, - писав він, - у великій мірі сприяла та обставина, що, наступаючи, 1-й Український фронт позбавив противника можливості підкріпляти свої сили на люблінському напрямку; точно так же наші бойові дії не дозволяли ворогу перекидати свої війська проти 1-го Українського фронту" ⁴⁵.

Успіхи радянських військ на львівському й рава-руському напрямках дали змогу 1-й гвардійській армії генерала А.А.Гречка наблизитися до Станіслава. Попереду були Карпати. Із середини серпня частини 4-го Українського фронту почали підготовку до Карпатської операції, метою якої мало стати визволення Закарпатської України й вихід на Середньодунайську рівнину у верхів'ї р. Тиси. Наступ 1-ї гвардійської армії розпочався 9 вересня й уже 20 вересня підрозділи 129-ї гвардійської та 242-ї гірської стрілецької дивізії першими вступили на територію Чехословаччини, а воїни 325-го гвардійського стрілецького полку встановили державний прапор на головному карпатському хребті.

11 вересня на сігетському напрямку перейшов у наступ 17-й гвардійський стрілецький корпус генерала А.Й.Гастиловича. Через тиждень почала свій наступ 18-а армія генерала Є.П.Журавльова. 22 вересня був відбитий Татарський, а 26 вересня - Яблунівський перевал. Наприкінці місяця підрозділи радянських військ підійшли до Ясені, де вороже командування створило могутні укріплення. Тільки в опорних пунктах Руська-Мокра, Усть-Чорна, Брустура, Ясиня й Рахів нараховувалося 305 дотів і 95 дзотів. 17 днів тривали кровопролитні бої біля Ясині.

У той час з'єднання, які діяли на правому крилі 18-ї армії, 1 жовтня вибили окупантів із залізничних станцій Форещанка й Славськ, а 8 жовтня було визволено останній населений пункт на території України - станцію Лавочне Дрогобицької області. Через два дні передові підрозділи 18-ї армії вийшли на радянсько-чехословацький кордон, де рядовий 351-ї стрілецької дивізії М.П.Кушніренко встановив червоний прапор.

Важкими були бої по визволенню Мукачєвого. Про це писав у своїх спогадах безпосередній учасник подій генерал А.А.Гречко. Він згадував: "Зранку 25 жовтня 18-а армія перейшла в наступ по всьому фронту й за день просунулася на 5-10 км. Фронтальні атаки укріплених районів противника, - слушно зазначав цей воєначальник, - могли призвести до затяжних боїв. Тоді розвідники 18-го гвардійського стрілецького корпусу виявили слабе місце у ворожій обороні: в обхід укріпленого району зі сходу по гірській стежині. Було вирішено для обхідного маневру використати 151-у стрілецьку дивізію, яка перебувала до цього в резерві. У ніч на 25 жовтня, провівши відповідну підготовку, 151-а стрілецька дивізія без важкої техніки й машин, з 82-мм мінометами, у супроводі провідника по гірській стежині з Люти вийшла в тил угруповання противника й, подолавши за ніч 17 км, зайняла населені пункти Буковеце і Смерекове. Уперто обороняючись, частини та з'єднання ворога зранку 25 жовтня перед

усім фронтом корпусу поспішно стали відступати..."⁴⁶. І таких бойових епізодів у біографії А.А.Гречка чимало, бо він воював під керівництвом такого полководця, як І.Ю.Петров, що командував 4-м Українським фронтом, основною заповіддю якого було досягнення успіху при мінімальних втратах. За таку тактику 25 березня 1945 р. з подачі члена військової ради сумнозвісного Л.З.Мехліса його було без пояснень знято з посади командуючого фронтом, а закінчив він війну начальником штабу 1-го Українського фронту.

Завдяки вищезгаданій тактиці, 26 жовтня було визволене від ворога Мукачеве. Звичайно, свою роль відіграв і героїзм наших воїнів. У боях за це місто, наприклад, самохідна артилерійська установка лейтенанта Кармазіна знищила кілька десятків німців, дві гармати, три кулемета й захопила великі трофеї⁴⁷.

Після визволення Мукачівського завданням 18-ї армії стало визволення Ужгорода. Основні сили армії діяли по напрямкам, які сходилися: 18-й гвардійський стрілецький корпус по дорозі Перечин - Ужгород і 30-й стрілецький корпус уздовж дороги Мукачеве - Ужгород. У результаті стрімкого удару 151-ї стрілецької дивізії 18-го гвардійського стрілецького корпусу, 351-ї стрілецької дивізії 30-го стрілецького корпусу, підсиленої 15-ю штурмовою інженерною бригадою й армійською групою під командуванням полковника І.Ф.Хомича, 27 жовтня Ужгород було звільнено. 28 жовтня завершилося визволення Закарпаття. Отже, вся територія України стала вільною від нацистів. Усього в боях за визволення Західної України понад 123 тис. воїнів удостоєні урядових нагород, а 160 стали Героями Радянського Союзу. Втрати гітлерівських військ та їхніх союзників на Правобережній Україні вбитими, пораненими та зниклими безвісти становили тридцять дивізій⁴⁸.

Із історією війни було пов'язано "чи не найбільше перекручень, усталених шаблонів, міфологем, ідеологем, однією з яких була теза про незаперечну перевагу радянського військового мистецтва над військовою наукою й практикою нацистської Німеччини та її союзників", - слушно зазначається в заключному томі Книги пам'яті України "Безсмертя". А далі в цьому виданні наголошується, що "віддаючи належне радянській системі підготовки середнього та вищого командного складу збройних сил, слід зазначити, що в деяких аспектах, зокрема в концептуальних засадах ведення тогочасної війни, вона займала на початок 40-х р. далеко не провідні позиції. Глорифікація й гіперболізація досвіду громадянської війни, застарілі погляди на взаємодію різних родів військ, ліквідація значної частини офіцерів Червоної армії та ВМФ відкинули Радянський Союз на кілька десятиліть назад, послабили його військовий потенціал. Екстенсивні методи простежувалися протягом усієї війни. І хоча вищий командний склад демонстрував стратегічне мислення, високу оперативно-тактичну майстерність, у критичні моменти ставка ВГК, командування фронтів, армій, з'єднань і частин Червоної армії вдавалося до традиційних, випробуваних часом формул, забезпечуючи на ударних напрямках значну перевагу в техніці й живій силі. Але втрати першого періоду війни, мільйони полонених, показали, що й для Радянського Союзу поповнення діючої армії було серйозною проблемою. Суть її полягала в тому, що кількісна перевага не переходила в якісну: нашвидкуруч навчені молодші командири, абияк підготовлені й споряджені солдати поступалися досвідченим воякам III райху"⁴⁹. На наш погляд, у цьому й полягає як героїчний, так і трагічний характер війни, особливо стосовно українського народу. Жодна республіка СРСР не постраждала так від наслідків і реалій війни, як Україна, народ якої був роз'єднаний і потерпав від тоталітарних режимів Гітлера й Сталіна. І все ж цей народ довів усьому світові своє право на існування.

А чи все ми зробили для того, щоб належним чином оцінити жертвність і подвиг нашого багатостраждального українського народу, чи повністю порахували його жертви? Адже скільки б ми не наголошували на загальновідомих фактах героїзму, як видно з вищенаведених прикладів, значна частина українців і уродженців України так і залишилися невідомими, попри весь героїзм. І визволення України від гітлерівських загарбників наочно це показало. Сталінський режим нещадно використовував людський потенціал України аж до кінця війни. А це була й молодь, яка підросла за роки війни й до дна випила гірку чашу перебування в окупації. І доти, доки наша військова історична наука не знайде в собі сміливості належним чином підрахувати саме цю категорію втрат, які були зумовлені діяльністю згаданих польових військкоматів, загородзагонів, штрафних рот і батальйонів, сталінських трибуналів тощо, доти дослідження війни в цілому, і визволення України зокрема, не будуть вважатися закінченими. Нічим докором нам, сучасникам, є 28 тис. братських могил на українській землі. Адже покояться там вічним сном здебільшого невідомі воїни. Дуже важливо встановити їхні імена. А як це зробити, коли за наказом Сталіна №138 від 15 березня 1942 р. було скасовано солдатські медальйони. А 12 квітня 1942 р. в радянській армії відмовилися від поіменного обліку втрат, натомість запровадивши графу "Зник безвісти" ⁵⁰. Саме ця графа й дозволяла списувати мільйони життів. А до якої графи віднести тих, про кого пише ветеран війни Г.Герасимов: "Мої спогади про війну, про геноцид проти українського народу. 2 грудня 1943 р. наш райцентр Георгієвське було звільнено від окупантів. Цього дня почалася мобілізація всього чоловічого населення. Призвали до війська й мого старшого брата Володимира, як і його товаришів по колгоспу. Брат бригадирував до війни, отож йому й наказали написати список бригади. За цим списком його призначили командиром взводу. Бригадир він був бравий, дотепний, а воjak ніякий, бо не мав відповідної підготовки. Уже 5 грудня (через три дні!) їм наказали наступати. Усі мали здобути зброю в рукопашному бою. Тил "бригади" щільно прикривали автоматники з фронтового підрозділу боротьби з дезертирами й панікерами. Бої точилися по селах поблизу Чигирини. У цих місцях я потому бував неодноразово, усюди братські могили налічують до тисячі полеглих. Уявіть собі, що тут діялося! Від чийої руки полягли тут прості хлопці й дядьки? Одиниці, що залишилися живі, покалічені - без рук, ніг, сліпі, запитували по війні: заради чого все було? А відповідь проста й жорстока: так Сталін розпорядився долею мільйонів українців, котрі з його вини були в німецькій окупації. І такі факти в 1943-1945 рр. стали масовим явищем. У Градизьку місцеві жителі також розповідали мені про ці страхіття, із однією лише "поправкою": могили загиблих воjakів, похованих по дніпровським селах, поглинуло в 60-ті рр. штучне Кременчуцьке море. Мені, людині похилого віку, не хочеться нести цей тягар у домовину, про це мають знати" ⁵¹.

Такої категорії втрат у процесі визволення України було дуже багато. "Ні, не була битва за Україну "богатирським маршем", як це подає дехто, - кожен клаптик української землі политий кров'ю радянських воїнів, усіяний їхніми кістками", - писав М.В.Жоваль. "Як і в попередні роки, багатомільйонна армія потребувала найелементарнішого: боезапас на одну гвинтівку найчастіше становив 5-7 набоїв, кожен третій воїн був одягнений абияк. Спали, навіть узимку, просто неба, позаяк села були розорені, наметів майже не мали. Як наслідок: кожен четвертий воїн був обморожений або хворий. Тили через весняне бездоріжжя відставали від військ, а це означало в кращому разі казанок холодної пшоняної каші на двох на добу... Зате СМЕРШ не дрімав ані в зимову хуртовину, ані в літню спеку, "борючись" за підвищення бойового духу воїнів: за виро-

ками трибуналів зі складу 1-4-го Українських фронтів протягом місяця вибував у середньому полк... Недолугі командири, які в армії ніколи не переведуться, зловживаючи своїм повновладдям та безвідповідальністю, кидали своїх підлеглих, нерідко навіть без особливої потреби, під нищівний вогонь німецьких кулеметів і мінометів. Ветеран війни О.Петренко розповідав про атаки на дві висотки поблизу с. Отрадне-Іванівка в Новоукраїнківському районі Кіровоградської області в березні 1944 р. Під час однієї з них, яку здійснював батальйон 359-го полку 50-ї дивізії, із 400 бійців у живих залишилося 50. А наступного дня, після сильної артилерійської підготовки, німці відступили, залишивши ці висотки, устелені трупами радянських солдатів" ⁵².

У цілому, визволення України 1943-1944 рр., попри винятковий героїзм наших воїнів, було надзвичайно кровопролитним. Адже з січня 1943 р. по жовтень 1944 р. в ході однієї оборонної та 11 наступальних операцій Червоної армії було втрачено близько 3,5 млн. чоловік. У середньому на добу в дні активних боїв втрати складали понад 70 тис. Осіб⁵³. Причому, значну категорію цих втрат становили українці або уродженці України. За довідкою наркома оборони УРСР генерал-лейтенанта Герасименка "Про результати призову військовозобов'язаних запасу по областях Львівського військового округу" на 23 вересня 1944 р. із Львівської області було мобілізовано 33 745 українців і 13 701 поляк; із Тернопільської відповідно - 15 761 і 30 072; з Дрогобицької - 25 004 і 9 197; із Станіславської - 50 784 і 8 434; з Волинської - 79 472 і 3 067; із Рівненської 98693 і 5262; з Чернівецької - 59 561 і 2 145. Усього 524 898 чоловік, у тому числі 453 020 українців і 71 878 поляків.

Доповнює інформацію про масштаби мобілізації довідка військового відділу ЦК КП(б)У "Про призов до армії після визволення території УРСР від німецьких окупантів військкоматами" (літо або початок осені 1944 р.):

Область	Мобілізовано, чол.
Харківська	150 934
Ворошиловградська	117 035
Запорізька	123 251
Сумська	78 534
Сталінська	56 268
Полтавська	154 244
Дніпропетровська	108 076
Київська	139 870
Чернігівська	167 022
Житомирська	142 689
Вінницька	172 432
Кам'янець-Подільська	133 788
Миколаївська	24 067
Кіровоградська	57 460
Усього:	1 625 670 ⁵⁴ .

Як видно, ці цифри не повні, оскільки немає даних по кількох областях, а саме по Одеській, Херсонській, Ізмаїльській та Дрогобицькій. Відомо, що тільки на Одещині з 14 березня 1944 р. по 1 січня 1945 р. кількість мобілізованих сягнула 192 123 чоловік. Усього ж з лютого 1943 р. по жовтень 1944 р. до діючої армії було призвано 3 692 454 осіб⁵⁵. Наголошуємо, це тільки мобілізовані офіційними військкоматами. Діяльність польових військкоматів сюди не входить, про неї йшлося вище. З цього приводу російський історик війни Б.В.Соколов зазначав: "Розрахунок був на те, що "чорна піхота" виснажить німців та змусить їх вистріляти боезапас, щоб свіжі частини змогли змусити противника

відступити. Тому-то не видавали нещасним ані обмундирування, ані гвинтівок. Навіщо витрачатись на тих, кому судилося померти в першій битві? І якщо загинуть - нічого, НКВС по війні буде менше роботи. За рахунок цих людей ... в значній мірі відбувався недооблік радянських втрат" ⁵⁶. Говорячи про ціну визволення України, слід додати, що згаданими польовими військкоматами було ще й мобілізовано понад 270 тис. колишніх радянських військовополонених-українців, які потрапили в полон під Києвом восени 1941 р. і яких німці звільнили. В основному вони загинули в перших же боях, часто без відповідного озброєння, підготовки, з тавром поплічників окупантів ⁵⁷. Цієї категорії втрат теж не містить офіційна статистика. Отже, визволення України й втрати українського народу в роки війни - це маловивчена проблема. У тому числі й у контексті того, що однією з причин такої тотальної мобілізації на українських землях є те, що ОУН і УПА всіма доступними засобами намагалися її зірвати. Відповідно радянські державні, військові й партійні органи почали виселяти сім'ї членів націоналістичного підпілля й тероризувати їх.

Слід наголосити ще на одному маловивченому аспекті цієї проблеми. Мобілізовані в такий спосіб і в таких масштабах українці та уродженці України не тільки загинули у величезній кількості під час визволення українських земель, а й у складі діючої армії визволяли країни Європи від нацизму. Але це тема окремого дослідження.

Підсумовуючи тему визволення України від гітлерівських загарбників, слід сказати, що війна проти агресора була народною. Український народ боровся за своє існування як етносу. Більшість нашого народу рішуче виступила проти ідеології нацизму. Близько 7 млн. українців та уродженців України перебували в збройних силах СРСР. На заході республіки десятки тисяч воювали за незалежність своєї Батьківщини в лавах Української повстанської армії. Звичайно, роз'єднаність українського народу, який страждав від тоталітарних режимів, була трагедією. Усе це зумовило занадто великі жертви, які ми й понині нездатні належним чином підрахувати. Ї тривожить той факт, що військові історики в цьому плані діють винятково за офіційними виданнями, про достовірність головного з яких ішлося вище, під час висвітлення подій битви за Дніпро. А ще маршал Радянського Союзу, талановитий полководець К.К.Рокоссовський, пояснюючи наші величезні втрати, говорив: "Вищі інстанції часто не рахувалися ані з часом, ані з силами, яким вони віддавали розпорядження й накази. Повсюдно такі накази й розпорядження не відповідали обстановці, що склалася на фронті, часто в них висловлювалося бажання, не підкріплене можливостями військ. Це скидалося на прагнення тих, хто віддавав такий наказ, запобігти неприємностям згори. У випадку невдачі звинувачувалися війська, які нібито не вміли виконати наказ, а "вольовий" документ залишався як виправдальна довідка начальника або його штабу. Скільки горя приносили ці "вольові" накази, скільки невинуватих втрат завдано" ⁵⁸. На жаль, такі відверті зізнання воєначальників високого рангу поодинокі. А саме вони пояснюють не тільки героїчний, а й трагічний характер війни в цілому й визволення України зокрема. Понад чотири мільйони становлять військові втрати українців. І це не остаточна цифра. А всього безповоротні втрати українців та мешканців України інших національностей протягом 1941-1945 рр. сягають близько 10 млн. чоловік ⁵⁹. І знову наголошуємо: це не остаточна цифра, бо через зазначені вище причини точного обліку наших втрат у роки війни, на жаль, не було. І коли ми говоримо про визволення українських земель від нацизму, про перемогу у Великій Вітчизняній війні, пам'ятаймо, що далеко не все нами зроблено по встановленню справжньої ціни перемоги, що більшість загиблих - це невідомі солдати й вирвати їх-

ні імена з прірви безпам'ятства - наш обов'язок як перед ними, так і перед наступними поколіннями.

- ¹ Подвиг на віки: Книга Пам'яті України - місто-герой Київ. - К., 2000. - С.85.
- ² Там само.
- ³ Всем смертям назло! Вспоминают Герои Советского Союза и России. - М., 2001. - С.306.
- ⁴ Там само. - С.308.
- ⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - К., 2000. - С.11.
- ⁶ Ярмоленко А. "Черные бригады" перекапывают Букринский плацдарм // Киевский регион. - 2004. - 24 - 30.06.
- ⁷ Жуков Г.К. Спогади і роздуми. - К.,1985. - С.602.
- ⁸ Історія України. Документи. Матеріали. - К., 2002. - С.362.
- ⁹ Король В.Ю. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми) // Історичний журнал. - 2003. - № 3. - С.7.
- ¹⁰ Подвиг на віки. - С.137.
- ¹¹ Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооруженных сил: Стат. исслед. - М., 2001. - С.291.
- ¹² Король В.Ю. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія // Трибуна. - 1994. - №7-8. - С.36.
- ¹³ Король В.Ю. Ціна Перемоги: Втрати киян // Трибуна. - 2000. - №5-6. - С.36.
- ¹⁴ Король В.Ю. Битва за Дніпро й визволення Києва: героїзм і трагедія (Нові аспекти проблеми) // Історичний журнал. - 2003. - №3. - С.7.
- ¹⁵ Тронько П.Т. Згадаймо всіх поіменно... - К., 2001. - С.173-174.
- ¹⁶ Державний архів Київської області. - Ф.4. - Оп. 1. - Спр. 14. - Арк. 93, 191.
- ¹⁷ Там само. - Арк. 187,191.
- ¹⁸ Там само. - Арк. 275-276.
- ¹⁹ Там само. - Арк. 220-221.
- ²⁰ Рябчук В. У пошуку захисників Вітчизни // Київська правда. - 2004. - 1 липня.
- ²¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945 рр.). - К., 1999. - С.95-96, 98.
- ²² Столяров К. Палачи и жертвы. - М., 1997. - С.113.
- ²³ Коваль М.В. Назв. праця. - С.96.
- ²⁴ Король В.Ю. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія // Трибуна. - 1994. - №7-8. - С.36.
- ²⁵ Цит. за: Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. - К., 2002. - С.109.
- ²⁶ Король В. Ціна Перемоги: розвінчування міфів // Вітчизна. - 1997. - №5-6. - С.112.
- ²⁷ Цит. за: Зенькович Н.А. Маршалы и генсеки: Интриги. Вражда. Заговоры. - М., 2000. - С.69.
- ²⁸ Рокоссовский К.К. Солдатский долг. - М., 1972. - С.232.
- ²⁹ Коваль М.В. Назв. праця. - С.101.
- ³⁰ Король В. Осінь 44-го. Наші війська - на західному кордоні//Київська правда. -2004.-19 жовтня.
- ³¹ Король В.Ю. Ціна Перемоги: втрати киян // Трибуна. - 2000. - №5-6. - С.36.
- ³² Жуков Г.К. Назв. праця. - С.603.
- ³³ Король В.Ю. Велика Вітчизняна війна: першоджерела проти ідеологічних міфів. // Історія в школі. - 2004. - №5-6. - С.3.
- ³⁴ Король В.Ю. Битва за Дніпро: героїзм і трагедія // Трибуна. - 1994. - №7-8. - С.36.
- ³⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С.322.
- ³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф. 4620. - Оп. 2. - Спр. 25. - Арк. 19.
- ³⁷ Жуков Г.К. Назв. праця. - С.623.
- ³⁸ Король В.Ю. Велика Вітчизняна війна: першоджерела проти ідеологічних міфів // Історія в школі. - 2004. - №5-6 - С.11.
- ³⁹ Верт А. Россия в войне 1941-1945. - М., 1967. - С.568-569.
- ⁴⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С.326.
- ⁴¹ ЦДАВО України. - Ф. 4620. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 21.
- ⁴² Там само. - Спр. 138. - Арк. 254.
- ⁴³ Тинченко Я., Веденеев Д. Роковой выстрел в генерала Ватутина // Киевские ведомости. - 1999. - 6 мая.
- ⁴⁴ Жуков Г.К. Назв. праця. - С.661.
- ⁴⁵ Рокоссовский К.К. Указ. соч. - С.273-274.
- ⁴⁶ Гречко А.А. Через Карпаты. - М.,1972. - С.239-240.
- ⁴⁷ Там само. - С.241.
- ⁴⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С.342.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Король В.Ю. Назв. праця. - С.116-117.
- ⁵¹ Герасимов Г. Загиблих поглинуло море // Голос України. - 2004. - 21 квітня.
- ⁵² Коваль М.В. Назв. праця. - С.106.

⁵³ *Король В.Ю.* Військові втрати слов'янських народів у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945) // Трибуна. - 2000. - №9-10. - С.33.

⁵⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С.344.

⁵⁵ Там само. - С.345.

⁵⁶ *Соколов Б.В.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши в зеркале эпохи. - М., 2000. - С. 430.

⁵⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. - С. 205.

⁵⁸ *Рокоссовский К.К.* Солдатский долг // Воен.-ист. журнал. - 1989. - № 6. - С.54

⁵⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 - С.561.

The article is about the liberation of Ukraine from Hitlerite invaders. The new aspects of the problem are being analyzed.